

ŞİKÂRİ DESTANINDA ANLATIM KALIPLARI VE ARKAİK SÖZCÜK "BUDUN"

EXPRESSION PATTERNS AND ARCHAIC WORD "BUDUN" IN SHIKARI EPIC

Nabi AZEROĞLU*

ÖZ: Arkaik sözcükler günümüzde kullanımdan düşen sözcükler olarak tanımlanmaktadır. Diğer Türk ağızlarında olduğu gibi köy ağızlarında ve âşıklık anlatılarında da arkaik kelimelerin kullanımına rastlanmaktadır. Arkaik unsurlar, dilde ve bazı uygulamalarda bulunan eski inanç sistemlerinin kalıntılarıdır. Somut olmayan kültürel mirasın önemli bir dalı olan âşıklık sanatında arkaik ifadeler ve unsurlara rastlamak mümkündür. Bu ifadeler ve unsurlar sözlü gelenek için oldukça önemli bir kaynaktır. Çünkü milletlerin toplumsal ve kültürel kodlarını içinde barındırır. Günümüzde sözlü geleneğin zayıflamasına tanık olmamıza rağmen, eski çağlarda gezgin âşıklar önemli kültürel işlevler yürütmüşlerdir. Hikâye anlatan âşık, sözlü geleneğin tüm öğelerini özünde taşımış ve yaşatmıştır. Atasözleri, deyimler, alkış ve kargışları kullanan âşık, anlatımını bu unsurlarla zenginleştirmiş ve güçlendirmiştir. Azerbaycan ve İran sahasında yaşayan âşıkların anlattıkları hikâyelerde birçok arkaik sözcük ve arkaik ifadeye rastlamaktayız. Bu makalede de bahsedeceğimiz gibi, eski Türkçede kullanılan "budun" sözcüğünün günümüz âşıklık anlatılarında bir kalıp şeklinde kullanımını görmekteyiz. Örneğin; Azerbaycan sahasında derlenen hikâye kayıtlarında "Ölürem ay budun" ifadesinde geçen "budun" sözcüğü tek bir işlevde kullanılmıştır. Diğer sahalarda bu ifade kalıbının yerine "ölürem ay elim", "ölürem ay eller" kalıbıyla karşılaşmaktayız. Bunun yanı sıra âşıkların kullandığı "başına dolanayım", "gadani alayım" arkaik ifadelerinde de eski inanç sisteminin izlerini bulmaktayız. Bu ifadelerin daha çok Tebriz-Karadağ âşıklarının anlatılarında yer alması dikkat çekicidir. Bu sebeple çalışmamızda İran sahasından derlenen âşık destanlarında atasözleri, deyimler, alkış ve kargışlardan örnekler verdikten sonra arkaik sözcük "budun" ve diğer arkaik ifadeler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arkaik ifadeler, Tebriz-Karadağ âşıkları, Âşık Hasan Gaffari, Âşık Yedullah, Şikâri Destanı.

ABSTRACT: Archaic words are defined as words that have fallen out of use today. The use of archaic words can be found in village dialects and minstrel narratives as well as in other Turkish dialects. Archaic elements are remnants of an ancient belief systems that exists in language and some practices. It is possible to come across archaic expressions and elements in the minstrel art, which is important branch of intangible cultural heritage. These expressions and elements are a very important source for oral tradition. Because it contains the social and cultural codes of nations. Although we witness the weakening of the oral tradition today, wandering minstrels performed important cultural functions in ancient times. The lover who tells the story has carried all the elements of the oral tradition in his essence and kept them alive. The minstrel,

* Doç. Dr.-Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi Bölümü Öğretim Üyesi / Kayseri- nabiazeroğlu@ercives.edu.tr (Orcid: 0000-0002-0660-6746)

who uses proverbs, idioms, applause and mess, has enriched and strengthened his expression with these elements. We come across many archaic words and expressions in the epics told by minstrels in Azerbaijan and Iran. We see the use of the word "budun" used in Old Turkish in contemporary minstrel narratives. For example; The word "budun", which is used in the phrase "Ölürem ay budun", was used in a single function in the story records compiled in the field of Azerbaijan. In other fields, instead of this expression pattern, we see "Ölürem ay elim" and "ölürem ay eller". In addition to this, we can find traces of the old shamanic belief in the archaic expressions of "let me get around" and "let me get the gadan" used by the minstrels. It is noteworthy that these expressions are mostly used among Tabriz-Montenegro minstrels. For this reason, in our study, we will focus on the archaic word "budun" and other archaic expressions after giving examples of proverbs, idioms, applause and mess in the minstrel epics compiled from the Iranian field.

Keywords: Archaic word, Tabriz-Karadag ashiq's, Ashiq Hasan Gaffari, Ashiq Yedullah, Shikari Epic.

Giriş

İran coğrafyası, Türkoloji ve İnanoloji yönünden önemli bir coğrafyadır. Bu bölgede yaşayan yoğun Türk nüfusu, bölgede sözlü kültür geleneğinin oluşmasına neden olmuştur. İran'ın farklı bölgelerinde yaşayan Türkler kendilerine özgü âşık ortamları oluşturmuşlardır. Türkmen Türkleri Horasan bölgesinde, Kaşkay Türkleri İran'ın merkezinde ve Azerbaycan Türkleri İran'ın Kuzey Batı bölgelerinde farklı âşık muhitleri ortaya koymuşlar (Kobotarian, 2013b: 54). Bu bölgede yaşayan âşıklar, Türk kültürünün en önemli öğeleri olan, ozanlık-âşıklık geleneğini günümüze dek sürdürmüş ve yaşatmışlardır. Türklerin olduğu yerde sazların, sazların olduğu yerde Türklerin olduğu görülmüştür.

İran coğrafyasında yaşayan âşıkların, Azerbaycan Türkçesinin gelişmesi ve yayılmasında âşıkların büyük bir etkisi olduğu görülmektedir. İranlı âşıklar şiirlerinde Türk dilinin yapısından etkilenir ve bu yapıya uygun olan parmak sayısını kullanırlar. Hikâyelerinde ve anlatılarında Türk dilinin duru ve arı şeklini işletmektedirler. İlhan Başgöz, 1967 yılında Tebriz, Urumiye ve Hoy'daki araştırmalarını "İran Azerbaycan'ında Hikâye Anlatma Geleneği" adlı makalesinde yansıtmıştır. Bu çalışmada bölgedeki âşıklarla tanışarak birçok hikâye derleyerek bölge âşıklık geleneği konusunda önemli bilgiler vermiştir (1970: 402).

Âşıklık geleneğinde hikâye anlatıcılığı ve destan anlatıcılığı önemli bir yere sahiptir. Azerbaycan Türklerinde âşık anlatımlarının özel bir yeri vardır. Tebriz âşıkları, düğünlerde, kahvehanelerde, özel merasim ve diğer yerlerde töreni yürüten kişi olarak birçok işlevi bir arada yürütmektedir. Âşığın yürüttüğü ortamda tiyatro, şiir, müzik iç içedir. Fakat her şeyden üstün olan anlatımdır. Âşık duygu yüklü şiirlerini saziyla ifa ederek dinleyici üzerinde şiirlerin etkisini daha da artırmaktadır (Kobotarian, 2015: 151). Bu âşıkların yaşadıkları bölgede insan hayatının her üç devresinde (doğum/ad koyma, evlenme/düğün ve ölüm) görmemiz mümkündür. Karl Reichl'in 2002'de belirttiği gibi Türk dünyasının birçok yerinde bu gelenek devam etmektedir (Reichl, 2002: 66). Birkaç gün süren düğünlerde âşıklar destan

söyleyerek törenleri yürütürlerdi. Destan anlatılırken âşık farklı konulardan bahsetse de destanın asıl konusunun sürekliliğini kaybetmemesi önemliydi. Bazen âşığın yanında balaban çalan kişi kısa anlatılarla destana katkıda bulunur, ancak âşığın söylediği destan düğünün asıl destanı olurdu. Destan bittiği zaman düğün de bitmiş olurdu. Destanı erken bitiren âşık iyi âşık sayılmazdı ve halkın tepkisini bile alabilirdi. (Kobotarian, 2013a: 86). Çobanoğlu, (2006: 69) Türk dünyasında destan anlatımlarının özel ritüeller ve formlarda olduğu belirtmektedir.

Görüldüğü gibi İran coğrafyasında yaşayan Türkler hem âşık anlatımlarından etkilenmiş hem de bu bölgeyi etkilemiştir. Hikâye anlatımları, şiirler, destanlar bu konuda önemli bir yere sahiptir. Şikâri Destanını incelemek bu bölgeyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

1. Şikâri Destanında Anlatım Kalıpları

İranlı ve Azerbaycanlı âşıklar, anlatım kalıplarını kullanarak bir taraftan ifadeleri güçlendirip diğer taraftan da anlattıklarını zenginleştirmişlerdir. Âşığın anlatım biçimi sözcük seçimi, söz dizimi ile ortaya çıkar. Âşığın düşünce dünyası, aldığı eğitim, içinde bulunduğu sanat ve kültürel ortam, âşığın dilini ve anlatım biçimini belirler. Ayrıca âşıklar işledikleri konulara göre anlatım biçimini belirlemektedir. Kahramanlık şiirlerinde epik-lirik, güzellmelerinde ise lirik anlatım kullanırlar (Artun, 2005: 145).

İranlı ve Azerbaycanlı âşıklar, destan/hikâye anlatım sırasında ifadelerini güçlendirmek için bayatı, koşma, atasözleri, deyimler, alkış ve kargışları ustalıklı kullanırlar. Söz sanatlarının yanı sıra saz çalma maharetiyle ortaya çıkan âşık sanatı, dinleyiciyi büyüleyerek saatlerce dikkatle dinlemesini sağlar. Saz, söz ve ses sanatlarını birleştiren âşık sanatı köy ve kasabanın yanı sıra şehirlerde de dinleyici kitlesine hitap etmektedirler. Köy düğünlerinde destan veya destan parçalarını anlatan âşık nazım birimlerine ağırlık vererek katılımcıların eğlenmesini sağlar. Düğün şarkıları genelde destan sözlerinden oluştuğu için âşık, destan seçiminde çok sevilen destanları anlatır.

Bu çalışmamızda derlediğimiz destanlarda bulunan arkaik sözcük ve ifadelerin yanı sıra deyimler ve atasözleri ile karşılaşmaktayız.

1.1. Şikâri Destanında Atasözleri

Âşıklar din, ahlak, hukuk, eğitim, gelenek ve doğa olaylarını dile getirirken kısa ve anlamlı anlatım yolu olan atasözlerinden yararlanırlar. Âşıklar anlatımı renklendiren kısa kalıp sözler olan, alkış ve kargışları kullanırlar (Artun, 2005: 145). Azerbaycan bölgesi şifahi edebiyat yönünden zengin olduğu için bölge âşıkları atasözlerini sık kullandığını görmekteyiz.

Tebriz âşıkları destan anlatırken sık sık atasözlerinden yararlanmaktadırlar. Atasözlerinden çok faydalanan âşıklar daha çok ilgiyle karşılanmışlar. Atasözleri anlatımı güçlendiren, ifadeyi zenginleştiren bir

özelliğe sahiptir. Tebriz-Karadağ sahasından olan Âşık Yedullah'ın anlattığı Şikâri Destanı'nda şu atasözlerinin kullandığı tespit edilmiştir:

- *Aslanın ərəkək dişisi olmaz (Şikâri, s. 209).*
- *Ağıllı çayı bulunca bir onda görərsən dəli vurdu geşdi o yana (Şikâri, s. 217).*
- *Bağa baxsan bağ olar, baxmasan dağ olar (Şikâri, s. 28).*
- *Cavanlığın qiyməti qocalıqda bilinər (Şikâri, s. 123).*
- *Eğri otur, düz danış (Şikâri, s. 128).*
- *Dedi göz neden korkar; Gördüyünnən (Şikâri, s. 80).*
- *Həgg incələr ammâ üzülməz (Şikâri, s. 130).*
- *Getməli gonağın getməsi galmasından yaxşıdı (Şikâri, s. 312).*
- *İnsan dilleşə dilleşə, heyvan iyləşə iyləşə gedər bir birin tapar (Şikâri, s. 320).*
- *Sən saydıgıvı say goy yana gör fələh ne sayır? (Şikâri, s. 108).*
- *İş ki dilinən aşar, zor ilə aşmaz, pul açanı da gılnc aşmaz (Şikâri, s. 200).*
- *Sınanmamış atın dalı gabağına geşmeginen (Şikâri, s. 157).*
- *Kişinin dünyada kişiden nəmənəsi artıq olar: Ehtiyâtı (Şikâri, s. 112).*
- *Kişi namusu üstündə ölümə geder (Şikâri, s. 225).*
- *Kişi gızı olmayasan, kişi arvadı olasan (Şikâri, s. 199).*
- *Oğul adamın öz belinnən, söz adamın öz dillinnən, iş adamın öz əlinnən (Şikâri, s. 359).*

• *Palaza bürün, elinən sürün (Şikâri, s. 233).*

1.2. Şikâri Destanında Deyimler

TDK sözlüğünde; “Deyim genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği” olarak tanımlanmaktadır (URL-1).

Deyim bir kavramı belirtmek için bulunmuş özel bir anlatım kalıbıdır. Âşıklar şiirlerinde günlük konuşma dilinde sık kullanılan deyimlerden yararlanırlar. Âşıklar deyimleri kullanarak bir anlatım zenginliğini sağlarlar. Aynı zamanda bağlı bulunduğu kültürün sözlü geleneğin bir yönünü de tanıtır (Artun, 2005: 152). Tebriz-Karadağ âşıkları destan anlatımlarında deyimlerin yanı sıra Tebriz'e özgü ifadeler de kullanılmaktadır. Bu kalıplar eski Türk inancının kalıntıları da kendinde barındırmaktadır. Tebriz-Karadağ âşıklarından derlenen Şikâri Destanı'nda kullanılan deyimlere baktığımızda eski Türk inancının izlerin görmekteyiz. Bu destanda tespit edilen bazı deyim ve atasözleri:

- *Bizimki qalib qurdunan qiyâmətə (Şikâri, s. 239).*
- *Ər girdi ürəyinə (Şikâri, s. 33).*

- Can tapşırmaq (Şikâri, s. 135).
- Dedin sözüvü saxla sazıvı (Şikâri, s. 123).
- Dəvəni çömçeynən suvarmaxla, dəvəyə qanıq verməz (Şikâri, s. 220).
- Qara qorxu gəlmək (Şikâri, s. 34).
- Göz dolandırmaq (Şikâri, s. 17, 24, 72, 229, 405, 230).
- Ot otun, su suyun alsın (Şikâri Destanı: 223, 232, 343).
- Ox kəmənnan çıxıbdı (Şikâri Destanı: 239).
- “*Bizimki qalib qurdunan qiyâmətə*”: (Kobotarian, 2013b: 239) deyimi “kurt”un Türk kültüründe yol göstericiliğinin yanı sıra uzun süre yaşaması vurgulamaktadır.
- “Ər girdi ürəyinə” ; “yüreginə er girmək”, İslam kültüründe “vahi gəlmək” qarşılığında kullanılan deyim, Türklerin İslamiyyət’e geçmeden önce de bu kavramı bildiklerine ve kullandıklarına işarettir.
- “*Can tapşırmaq*”; Ölmək sözcüğünün yerine kullanılan bu ifadəde ruhun kalıcı olduğu, ölməklə birlikdə ruhun başqa bir yere göçtüyünü anlayabiliriz.
- “*Qara qorxu gəlmək*”, “*ot otun, su suyun alsın*”, “*ox kəmandan çıxıbdı*”, “*dedin sözüvü saxla sazıvı*” ifalarında eski Türk yaşam biçimindən alınan ibareler olduğu açıqça görülməkdədir.
- Destanda bolca kullanılan “*Üz çevirdi*” (Kobotarian, 2013b: 21, 39,110, 310, 315), “*Üz dolandırdı*” (Kobotarian, 2013b: 3, 7, 11, 31, 35, 37, 42, 43, 47, 53, 61, 69, 73, 200), *Suya döndülər*^a “*Göz dolandırdı*” (Kobotarian, 2013b: 333) tasviri anlatım kalıpları olaraq destanın anlatım sırasında bolca istifadəğini görməkdəyiz.

1.3. Şikâri Destanında Alkışlar və Kargışlar

Alkış və kargış konuşmayı süsleyen, duyğuları belirten, anlatımı gücləndirən dil ögələridir. Alkış kişinin iyiliğini və kargış kişinin kötülüğünü isteyən söz kalıplarıdır (Artun, 2005: 152). Alkış, halk edebiyatında qarşıdakı kişinin iyiliğinin istendiğini göstərən söz kalıplarıdır. Kargış və ya kara alkış isə tam tersinə söyən kişinin kötülüğünü isteyən söz kalıplarıdır. Kısa və anlatımı gücləndirici dil ögələri olmaları nədənəylə istifadə maktadırdır (Boratav, 1982: 136).

Tebriz və Azərbaycan aşıklarının dilində alkış və kargışları incelediyimizdə eski Türk inanç sisteminin kalıntılarını görməkdəyiz. Örneğin “*Yeherin qan ile dolsun*” kargışında eski Türk inanç sisteminin yanı sıra Türklerin hayat tarzını yansıttığını, atlı göçebe bir toplum yaşam tarzını yansıtan bir deyim olduğunu anlamak mümkündür. “Başına dolanayım” alkışı isə aşağıda üzərində duracağımız Şamanizm’in belirtilərindən olan bir ifadədir. Şaman törenlərində yatan hastanın çevresində dolaşaraq kötü ruhları uzaklaşdırıp hastanın iyileşməsi sağlanırdı.

Daha önce belirtildiği gibi bu ifadelerin bazısında eski inanç sisteminin kalıntılarını ve eski yaşam izlerini görmemiz mümkündür: “*Adın batsın, adın özünə ganim olsun, alabak (al dertler senin olsun), anan qaravi geysin, etin tökülsün, itgin gedesen, özün kimi balan çıxsın uğruva, eməğim gözünü tutsun, ocağın sönsün, başın daşa dönsün, bağrın biçilsin.*” Bu kargışlar Azerbaycan Türkleri arasında hala kullanılmaktadır. Tebriz-Karadağ âşıklarının sık kullandığı alkışlardan örnek verirsek:

- *Adlı sanlı eyləsin,*
- *Adın dillərə düşməsin,*
- *Az gəzib çox yiyəsən,*
- *Arta gələsiz, unun artımlı olsun,*
- *İşləməyəsen yiyəsən,*
- *Tuttuğun əlinə gəlməsin.*

Tebriz âşıklarından derlenen destanlarda eski Türk yaşam biçimini yansıtan, İslami inanç yaşam felsefesini benimsemeyen önceki inanç dairesinde oluşan kargışlar tespit edilmiştir:

- *Evin yıxılmasın / Evin yıxılsın / Evi yıxılası.*
- *İyid arxan yerlə bir olsun / İyid arxan yerə dəğsin.*
- *Əlin, qolun qurusun,*
- *Dilin qurusun,*
- *Anan qaravi geysin.*

Bu kargışların ortak özelliği İslami öğelerin arı olmalarıdır. İslam dini Türklerin arasında yayılmadan önce Şamanist inanç sisteminin hâkim olduğu dönemlerin düşüncesini yansıtan bu kargışların, araştırmaya değer mahiyet taşıdığını düşünmekteyiz.

Tebriz’den derlenen âşık destanlarının ses kayıtları ve yazıya aktardığımız destanlarda birçok arkaik sözcük ve ifadeler bulunmaktadır. Tespit edilen “*Ölürem ay budun*” arkaik kalıbın yanı sıra *-anda/-ende* zarf fiil eki, *-uban/-üben* zaman zarf eki, *-gınan/ginen* emir ekleri arkaik unsurlar olarak örneklerle verilecektir.

2. Şikâri Destanında -anda Arkaik Zarf Fiil Eki

Eski Anadolu metinlerinde karşılaşılan ve bugün de Azerbaycan Türkçesinin yazı dilinde kullanılan *-anda/-ende* zarf fiil eki, özellikle Doğu Anadolu türkülerinde sık karşılaşılan bir dil birimidir. Bir Erzurum türküsünde:

“*Yaz gelende çıkam yayla senin başına*” şeklinde görmekteyiz (Türk, 2009: 84).

Bu zaman zarf eki Azerbaycan Türkçesinde ağızlarda hala kullanılmaktadır. İran ve Azerbaycan’ın en büyük muasır şairi Şehriyar ünlü

“Haydar Baba’ya Selam” manzumesinde bu ekten türetilmiş birçok fiil tespit edilmiştir:

Heydər Baba, ıldırımlar *şaxanda*,
Sellər, sular şaqqıldayub *axanda*,
Qızlar ona səf bağlayub *baxanda*,

Heydər Baba, kəhliklərin *uçanda*,
Köl dibinnən dovşan qalxıb, *qaçanda*,

Baxçaların çiçəklənib *açanda*, (Şehriyar’ın Türkçe Divanı: 1374: 7).

Tebriz âşıkları destanlarını anlatırken bu ekten yararlanmaktadırlar:

Kühpeyker, bərabərində *dayananda*... (Kobotarian, 2013a: 77).

Atlar *yığışanda* (s. 19), dalı *açılанда* (s.19), bir belə *baxanda* (s. 42), damlar *saxlayanda* (s. 43), təمام *olanda* (s. 46), gözü *sataşanda* (s. 48), nəərə *vuranda* (s. 61), diqqətinən *baxanda* (s. 63), bir qıy *vuranda* (s. 65), *qovzayanda* (s. 71), *dayananda* (s. 76), Təbl-i bazgəşt *vıranda* (s. 84), Quyuya *salanda* (s. 92).

Bey inən gəlinə mahnı *qoşanda*,

Akbər eşqə gəlib saza *vuranda*, (Kobotarian, 2013a: 66).

Oturanda otur *durginən*

Zat u sütü dürüst mərdinən

Gən dolanıb gən *gəzginən*,

Həmməşə namərdinən. (Kobotarian, 2013a: 79).

Dördümcü ərşə *varanda*, (Kobotarian, 2019b: 104).

Can çıxanda cəsəddən buna nə çarə? (Kobotarian, 2019b: 83).

Yad ölkə də gurbət eldə qalanda,

Mən çağırđım şah-ı mərdan Ali’ni,

Tig əlində Xeybər üsdə *varanda*,

Mən çağırđım şah-ı mərdan Ali’ni. (Kobotarian, 2019b: 64).

Həzrət-i Rəsul mehrac üsdə *varanda*,

Onda gördüm şah-i mərdan Ali’ni,

Məlakələr dörd dörəsin *alanda*,

Orda gördüm şah-i mərdan Ali’ni. (Kobotarian, 2019b: 36).

3. Şikâri Destanında -uban Zaman Zarf Fiili Eki

Azerbaycan Türkçesinde bugün yalnız şiirsel anlatımlarda kullanılan bu ek eski Anadolu Türkçesinde de bulunmaktadır. -Uban zaman zarf eki Tebriz’den derlediğimiz âşık destanlarında görülmektedir.

Şikâri Destanı’ndan:

Cehangir, anasından babasının kim olduğunu şöyle sorar:

Dolandurup peymanəmi doldurram,
Saraldubən gül rəngivi soldurram,
 Oğulsuz qoyaram özüm[ü] öldürmə,
 Söyle görüm mənim atam kimiydi? (Kobotarian, 2013a: 124).
 Yazıx "Qûl Ebâzər" bax Xudâ'nın işinə,
Ağlayubən ümmân edib göz vurub göz yaşinə,
 Hâbil öldürdü Qâbili qəsd edib qardəşinə,
 Bu beş gün dünyadə o məlûn şeytânə bax. (Kobotarian, 2013a: 48).
 Mən Məcnunu bu hâlidə görmədim
 Çox ağladım gözüm yaşın silmədin,
 Tifləykən də şâd *olubən* gülmədim,
 Bağlı qaldı mənim qolum ne deyim. (Kobotarian, 2013a: 40)
 Firuz Ayyar, Şikâri'nin halini tabibə şöyle anlatır:
 Umut bilip səni deyip gəlmişəm,
 Canım tabib, çox dərindi yarası,
Ağlayubən gözüm yaşım silmişəm,
 Bilmirəm öləndi ya var çarâsi? (Kobotarian, 2013a: 64)
 Qurban olum kirpiyinə qaşına,
 Sel *olubən* qarşı axan yaşına,
 Pervanələr kimi dolan başına,
 Atəş tutub yana-yana, degilən. (Kobotarian, 2013a: 44)
Sallanubən yenə vurdu,
 Qaşlarının kaman vurdu,
 Mujgânın sinəmə vurdu,
 Qəmzəsi câna yeridi. (Kobotarian, 2013a: 2013: 73)
 Peymânə tək məndə dolam,
Saralubən gül tək solam,
 Gedirəm bir xəbər biləm,
 Gətirəm xəbər sizə. (Kobotarian, 2013a: 320)
 Her nə söz diyərim onu biləsin,
Şad olubən bir ürəktən güləsin,
 Gülistan-ı Erem'e özün gedəsin,
 Cehangir'i ayrı kimsəyə satma, (Kobotarian, 2013a: 280).
 Camasib der ki *şad olubən* gülmərəm,
 Bu gamlı gönlümün pəsın silməərəm,
 Çox təlaş eylərəm yerin bilmərəm,
 Yaqın bil ki Reyhanə səlametdi. (Kobotarian, 2013a: 309).

Mehemmed ile Güləndam destanından:

Vuruban kəlləmnən boyadı qana,

Mən ağlaram didəm yaşın silərsən. (Kobotarian, 2019a: 35).

Fələyi dindireydim,

Bilmədim bildireydim,

Mənə yazı *yazanda*,

Qələmin sındıraydım. (Kobotarian, 2013a: 199).

4. Şikâri Destanında Emir Eki -gıl/gil

Eski Türkçedeki -gıl/gil emir eki, bugün Azərbaycan Türkçesi ağızlarında görülməkdədir. Eski Anadolu Türkçesinde de gördüğümüz bu ek bu gün ağızlarda rastlamak mümkündür. Tebriz ağzında da sık görülen -gıl/gil emir ekini âşik destanlarında bolca görməkteyiz:

Şikâri namaz kıldıktan sonra Tanrı'dan şöyle yardım diler:

Kimim vardı kimə gedim harayə,

Təbib ola mərhəm sala yarayə,

Şâhlar şahı özün yetiş harayə,

Vergilən murâdim Şâh mərdân mənim. (Kobotarian, 2013b: 22).

Destanın bir digər yerində:

Xoş gəlmisən mənim gülüm,

Həm gülümsən həm bülbülüm,

Ruxst *verginən* tərini silim,

Qol boynuva salım oğlan.

Şikâri, mektubunda Serhang Şâmi'ye şu sözləri yazmaktadır:

Şikâri'yəm asla gülmədi üzüm,

İstəmirəm nâ-həq yerə qan töküm.

Verginən nâmûsumu qoyum gedim,

Göylüm çox istiyir Simizârimi. (Kobotarian, 2013b: 92).

Namenin cəvabın cənq *yazgınan* (Kobotarian, 2013a: 74).

Bunu qabaxcada *deginən ... gəl yapışgınan*. (Kobotarian, 2013a: 72).

Biçarə Abbas'sı de müşkülü nə?

Özün *yetirginən* ay agə həray. (Kobotarian, 2019b: 40).

Gözəl şah üsdümə *salgınan* sayə,

Rəhmin gəlsin mənim tək binəvayə, (Kobotarian, 2019b: 79).

O incə belivə gümüşdən kəmər,

Elə *qovşagınan* bel inciməsin. (Kobotarian, 2019b: 82).

5. Şikâri Destanında Arkaik Sözcük “Budun”

Arkaik sözcükler günümüzde kullanımdan düşen sözcükler olarak tanımlanmaktadır. Arkaik sözcüklere, Türkçenin diğer lehçelerinin yanı sıra bazen köy ağızlarında da rastlayabiliriz. Buna örnek olarak “göynemek” fiilini verebiliriz. Yunus Emre’nin şiirlerinde de gördüğümüz ve “sızıyla beraber yanmak” anlamına gelen bu söz standart Türkçede görülmesi de köy ağızlarında duyulabilir.

Eski Türkçede kullanılan “budun” sözcüğü de günümüzde kullanımdan düşmüştür. Ancak Azerbaycan âşıkları bu sözcüğü “ölürem ay budun” kalıbında az da olsa görülmektedir. Azerbaycan’ın diğer yörelerinde “ölürem ay eller” veya “ölürem ay elim” şekli göz önüne alınırsa bu ifadenin arkaik sözcük “budun” anlamında olduğunu anlayabiliriz.

Âşık Yedullah ile görüşmemizde, bu sözcüğün ne anlama geldiğini ve neden kullanıldığını sorduğumuzda bu cevabı vermiştir: “Biz de ustalarımızdan bunu eşiddik, anlamını bilmem.” Âşık Hesen Gaffari ve Âşık Hesen İskenderi ile derleme amacıyla yaptığımız görüşmelerde her iki âşık da bu kalıbın anlamını bilmediklerini bildirmişlerdir.

“Ölürem ay budun” kalıbının âşık havalarında kısıtlı bir şekilde kullanıldığını da belirtmemiz gerekmektedir. Şiir ve müzik arasındaki boşluğu doldurmakta kullanılan bu kalıp İlgar İmamverdiye göre “ses gülü” ve “söz gülü” olarak değerlendirilmelidir. Ses gülü tanımında ise “âşıkların çaldığı saz havalarında müzik ile şiirin arasında boşluğu dolduran sözcük ve seslere” verilen ad olarak tanımlanmaktadır.

“Budun” sözcüğü yalnız kalıplaşmış “ölürem ay budun” şeklinde birçok yerde kullanılmakta olup diğer şekilde görünmemektedir (Şikari, 41. bölüm). Filologlara göre bu sözcüğün değişime uğramadan günümüzde aynı şekilde devam etmesi imkânsızdır. Ancak bu sözcüğün donmuş ve kalıp ifade olarak “ölürem ay budun” şeklinde kullanıldığını hatırlatmamız gerekmektedir. Dolayısıyla “budun” sözcüğünün tek başına kullanımı bulunmamaktadır ve bu ifade yalnız “ölürem ay budun” kalıbında görülmekte olup bu çerçevede değerlendirmemiz gerekmektedir.

Məhəmməd'əm mənə vermə azari, Mehemed'im bana verme azarı,
Sədrim üsdə gördüm meydan bazari, Sedrim üste gördüm meydan pazarı,
[Ölürəm ay budun]

Buraxmaram sənın təkın şikâri, Bırakmam senin tekin şikâri,
[Ölürəm ay budun]

Sövdücəyim, sonam sən geri qayıt. Sevdiceğim, sunam sen geri gayıt.
(Mehemmed ile Gülendäm Destanı 2. Bölüm: Dk. 19:01)

Gülendam çoxuna verib azari, Gülendäm, çoğuna verip azarı,
Çoxdan axdarır meydan bazari, Çoktan aktarır meydan pazarı,
[Ölürəm ay budun]

İndi ağladaram sən kəmandari, İndi ağlatırım sen kemandarı,
Əcəmoğlu tez ol sən geri qayıt. Acemoğlu, tez ol sen geri qayıt.

(Mehemmed ile Gülendam Destanı 2. Bölüm: Dk: 21:01)

Şah oğlu Şah Abbas, ay cənnət məkan, Şah oğlu şah Abbas, ey cennet mekân,
Mən gələndə Məhəmməd'ə gəlmişəm. Ben gelende Muhammed'e gelmişim.

[Ölürəm ay budun, ay imanım]

(Mehemmed Gülendam 20. Bölüm, Dk.: 27:25)

5.1. Şikâri Destanında Arkaik İfade: “Başına Dolanayım”

Yaşar Kalafat (2008: 453-462) “başına dönüm” ifadesi konusunda bu bilgileri vermektedir: “Başına dönen kimse, başına dönülecek kimseye gelebilecek felaketselere, acılara talip olduğunu belirtmektedir.” Bu ifadeler alkış/dua mahiyetinde olup söyleyen kişi söylenen kişinin derdini belasını alıp onun sağlığını arzu etmektedir.

Bölge âşıklarının kullandığı bu ifadelerde eski Türk inanç sisteminin izlerini görmekteyiz. Bu ifade Şamanizm inancında hastaları sağaltmak amacıyla yere yatırılıp bir şaman tarafından çevresinde dairesel dolanarak (elindeki müzik aletlerle) onun hastalığını vücudundan çıkarma uygulamasını hatırlatan ifadedir. Bugün Azerbaycan Türkçesi ağzında “başına dolanayım”, “gadanı alayım” ifade kalıpları eski şaman uygulamasının günümüz sözlü kültürde kalıntıları sayılabilir. Bu ifadeler daha çok Tebriz-Karadağ âşıkları arasında kullanılması dikkatimizi çekmektedir.

5.2. Şikâri Destanında Diğer Arkaik Sözcükler

Tebriz-Karadağ sahası âşıklarından derlenen destanlarda diğer arkaik sözcükler de bulunmaktadır. Şikâri Destanı'nda tespit edilen diğer arkaik sözcüklerden örnekler verebiliriz:

• *Qıvraq*: (Şikâri Destanı: 86, 240, 279, 308, 334). Bu sözcük Farsçaya قيراق şeklinde geçmiştir. Hızlı, çabuk anlamında Mehemmed ile Gülendam Destanı'nda da Âşık Hesən Gaffari tarafından kullanılmıştır.

• *Qaraqul-yasavul*: Bekçi, gözetken kişi anlamına gelen qaravul sözcüğü günümüz Türkiye Türkçesinde karakol şeklinde görülmektedir. Farsça'ya قراول şeklinde geçmiştir. Anadolu sahasında günümüzde “karakol sözcüğü bir türküde yaşadığını görmekteyiz:

“Evlerinin ölü yoldur, Yoldan geçen karakoldur.”

Karakol kelimesi, yerleşim birimlerinin güvenliğinden sorumlu olan gezici güvenlik güçlerini karşılamakta kullanılan bir kelimedir. Gezici olan bu güvenlik güçleri bir binada konuşlanınca kelime, içinde bulunanlardan ziyade, binayı karşılar duruma geldi. Kelime, Moğolcada ve pek çok Türk lehçesinde bakmak anlamında kullanılan kara-fiiline -gul /-vul ekinin getirilmesiyle yapılmıştı. Karavul biçiminin karakol biçimine gelmesini de Türkçe kol kelimesinin etkisiyle açıklamak mümkündür (Türk, 2009: 87).

Qaravul- yasavul sözcüğünü Şikâri Destanı'nda iki defa kullanılmıştır:

• “*Beli, Qâsidä söz yoxdu, qaravul-yasovul heş käs qabağın almaz. Särhâng-i Şâmi oturup, ämir ü ümârâ vâzir ü vüzârâ yanan oturublar herşes*” (Kobotarian, 2013a: 192).

• “*Eleyki yetirdilär qala qapı, qala qapısında qaravul, yasavul durubdu, oları öldürdülär vârid oldular Särhâng-âbâdä. Gäläni vurullar, gedäni vurullar*” (Kobotarian, 2013a: 193).

• *Yasavul*: Bu sözcük qaravul-yasavul ikileme şeklinde Şikâri Destanı'nda görülmektedir (Kobotarian, 2013b: 320). Yukarıda verilen örneklerde ikileme şeklinde kullanımını görmekteyiz.

Bunların yanı sıra aşağıdaki arkaik sözcükler Şikâri Destanı'nda tespit edilmiştir:

“berkitmek” : (Şikâri Destanı: 1. Bölüm)

“Haçan / Kaçan”: (Şikâri Destanı: 4. Bölüm)

“Sağaltmaq”: (Şikâri Destanı:9. Bölüm)

“Yumak”: (Yıkamak anlamında) (Şikâri Destanı: 32. Bölüm)

Sonuç ve Değerlendirme

İran Azerbaycan'ı Türkoloji çalışmalarında önemli bir bölgedir. Gerhard Dorefer ve Minorsky gibi bilim insanları bölgenin kültürel zenginliği üzerine araştırmalar yapmışlardır. Dede Korkut Destanı'na ait yeni yazmaların bu bölgede yeni keşfedilmesi, bölgenin kültürel zenginliğinin bir başka göstergesidir.

İran'dan ve özellikle Tebriz-Karadağ âşık muhitinden derlediğimiz destanlardaki arkaik ifadeler ve arkaik sözcükler bölgenin köklü kültürel geçmişinin göstergesidir. 1970'li yıllarda kasetlere kaydedilen Şikâri Destanı üzerinde yapılan incelemede, arkaik ifadeler ve arkaik sözcüklerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu arkaik sözcüklerden biri olan “*budun*”, âşık ifadelerinde “*ölürem ay budun*” şeklinde donuk şekilde günümüze kullanması dikkat çekicidir. Bu ifade yalnız kalıplaşmış “*ölürem ay budun*” şeklinde kullanılmakta olup başka şekilde görünmemektedir. Bu sözcüğünün değişmeden günümüzde aynı şekilde devam etmesi ilginçtir. Bu anlatıda “*budun*” sözcüğünün tek başına kullanımı söz konusu değildir, bu ifade yalnız “*ölürem ay budun*” kalıbında görülmekte olup bu çerçevede değerlendirmemiz gerekmektedir.

Bu anlatılarda eski inanç sisteminin kalıntılarının yanı sıra arkaik söz kalıpları da bulunmaktadır. Bununla örnek olarak “*başına dolanayım*”, “*gadani alayım*” ifadelerinde de eski Türk inanç sisteminin izlerini görmekteyiz. Şamanizm inancında hastaları sağaltmak için şamanın hasta çevresinde dairesel dolanarak (elindeki müzik aletlerle) onun hastalığını vücudundan çıkarma uygulaması, bugün Azerbaycan sözlü kültüründe “*başına dolanayım*”, ifade kalıbında görmemiz mümkündür. Bu ifadelerin

daha çok Tebriz-Karadağ âşıklarının anlatımlarında bulunduğu tespit edilmiştir.

Bu hususta âşıklık geleneği çeşitli kültürel yönleriyle incelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Âşık sanatının anlatı yönüyle incelediğimizde birçok arkaik sözcük ve arkaik ifade ortaya çıkmaktadır. Özellikler İran bölgesinde bulunan Tebriz-Karadağ âşık muhiti bu yönden zengin bir kaynak olarak araştırmacıların çalışmalarını beklemektedir.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar:

- Alptekin, A. B. (1999). Azerbaycan ve Türkiye’de tanınan ortak âşıklar. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7, 33-42.
- Artun, E. (2005). *Âşıklık geleneği ve âşık edebiyatı*. İstanbul: Kitap Matbaacılık.
- Başgöz, İ. (1970). İran Azerbaycan’ında hikâye anlatma geleneği. *Journal Of American Folklor*, 330, 391-405.
- Çobanoğlu, Ö. (2006). *Âşık tarzı kültür geleneği ve destan türü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kalafat, Y. (2008). Diyarbakır ve çevresi örnekleri ile halk inançlarında tavaf/dönme. *Osmanlı’dan Cumhuriyete Diyarbakır Sempozyumu -I Bildiri Kitabı*, Ankara: Diyarbakır Valiliği.
- Kobotarian, N. (2008). Âşık sanatı, “ عاشقلىق صنعتى - وارلىق ”, *Varlık*, Tahran: Kültürel Türkçe-Farsça Süreli Yayın.
- Kobotarian, N. (2013a). *Tebriz âşıklık geleneği ve âşık edebiyatı*. Adana: Karahan.
- Kobotarian, N. (2013b). *İran Azerbaycanı âşık destanları I, Şikâri destanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kobotarian, N. (2015). *Tebriz âşıklık geleneğinde destan söyleme*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kobotarian, N. (2019b). *İran Azerbaycanı âşık destanları II, Tufarganlı Abbas ile Gülgez Destanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Reichl, K. (2002). *Türk boylarının destanları*. (çev.: M. Ekici), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Divan-ı Türki Şehriyar*. (1374/1995), Tebriz: İntişarat-ı Ahter.
- Türk, V. (2009). Türkülerde eski (arkaik) sözler. *Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4 (8), 80-89.

Elektronik Kaynaklar

- URL-1: *Büyük Türkçe sözlük*. <http://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 06.08.2019).
- URL-2: www.turuz.com (Erişim: 06.08.2021).
- URL-3: <https://turuz.com/storage/Folklore/2014/229- 01>
[Folklor Azashiq Mehmed Gulandam -20 - Soyleyen](https://turuz.com/storage/Folklore/2014/229- 01)
[Ashiq Hasan Qaffari Toplayan-Nabi Kobotar.mp3](https://turuz.com/storage/Folklore/2014/229- 01) (Erişim: 06.08.2021)

“İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

İzinler ve Etik Kurul Belgesi/Permissions and Ethics Committee Certificate: Makale konusu ve kapsamı etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir. / *The subject and scope of the article do not require an ethics committee approval.*

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / *There is no potential conflict of interest for the author regarding the research, authorship or publication of this article.*